

Юлія Грибкова

САТИРА ТА ІРОНІЯ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Дана стаття є спробою привернути увагу до тих творів Тараса Шевченка, які вважаються сатирично-викривальними і засвідчують “революційний демократизм” митця. Романтичними віддавна вважались лише ранні твори Т. Шевченка, де він оспівав українську ідилію – села, гаї, ставки, Дніпро. Непоміченим залишалось, що його любов до України була тим ґрунтом, на якому виростала сатира й гірка іронія, звернена до “рабів німих”. Щодо українського романтизму, то його дослідники, такі як Т. Бовсунівська, М. Русин, І. Огородник, Ю. Барабаш не приділяли уваги романтичній іронії, тоді як цей прийом дозволяє глибше зрозуміти українську літературу початку ХІХ ст. і зокрема творчість Т. Шевченка.

Вперше виразно іронічна тема прозвучала у поемі “Гайдамаки” (1841). Вдаючись до полеміки з неприхильним читачем, поет іменує представників реакційної критики “письменними”, “мудрими”, “друкованими”. Саме вони не визнавали української літератури з її “музицькою тематикою”, козаками, “сіряками”, радили Шевченкові після першої публікації “Кобзаря” забути українську мову, запевняли, що він губить свій талант, бо співає “по-хохлацьки”. Саме тут, у досить “спокійним” тоном написаному вступі, Шевченко вже намічає ті мотиви й теми, які надалі будуть об’єктом його іронії: русифікація, колоніальна політика царизму, панська псевдокультура, фальшива псевдонародна література тощо. Іронічна насиченість підсилена конфліктністю рядків вступу: мудрі – дурень, розумне слово – брехнею підбите. Іронія як художній прийом завжди суто конфліктна, оскільки будується на суперечності між уявним і справжнім змістом слова, подібно як іронія романтична протиставляє уявний і дійсний світи. Із контексту вступу читач відчуває, що Шевченкові слова слід розуміти зовсім навпаки.

Від того часу (1841) іронія стає одним з улюблених сатиричних засобів Шевченка, її він майстерно поєднує з прямими сатиричними випадками й характеристиками. Ще одна цікава деталь щодо характеру іронії у творчості Шевченка: навмисне комічне

заниження персонажу як засіб сатири свідчить, що опоненти просто негідні серйозної полеміки. Такий засіб Шевченко використав у другому вступі до поеми – “Інтродукції”, де зло висміяна чванлива й свавільна шляхта. В іронічному оповідному стилі написано й звернення поета до передплатників твору, – цей стиль став популярним з легкої руки гоголівського Рудого Панька. Невимушено поет висміяв тих панів, які соромились вмістити своє прізвище у “мужицькій книжці”. В одному “благородному” прізвищі “Кирпа-Гнучкошиєнко-в” вже відчувається іронія, за якою ціле явище того часу. Кирпа – чванливість, Гнучкошиєнко – плазування, а “в” – на російський манер, запроданство своєї нації, відмова від свого походження. Цей мотив перегукується з Гоголем, його “Старосвітськими поміщиками”, де письменник виводить плеяду “жалких творений”, які видираються із дігтярів, торгівців і наповнюють палати й контори, деруть “копійку” із земляків, наповнюють Петербург донощиками, наживають капітал і урочисто додають до свого прізвища на -о букву -в. Цих нікчемних згодом зустрічаємо у поемі “Сон” Шевченка.

Сатиричні й іронічні мотиви, започатковані поемою “Гайдамаки”, поглиблені у ранньому вірші “Розрита могила” (1843). Образ спаленої розкопками могили для поета є лише приводом для глибоких роздумів про історичну долю й сучасне становище України. Першопричину підневільного стану свого краю поет бачить у вчинку Богдана Хмельницького, та звинувачує царизм, який розтоптав умови угоди, а також перевертнів – українських чиновників і дворян, що здійснювали колонізаторську політику царя. Подальші твори, зокрема вірш “Чигирине, Чигирине.” (1844), свідчать, що поет сподівається збудити народ, оновити його кров і спонукати до боротьби за волю.

Подорож на Україну остаточно розвіює романтичний пафос поета, і він у 1844 р. пише поему “Сон”, де неначе узагальнює враження від побаченого. Картини “Сну” нагадують подорож поета по пеклу, а підзаголовок “комедія” підсилює сатиричну іронію й гостроту. Підсилює іронію також епіграф з Євангелія: “Дух істини, його світ не може прийняти, бо не бачить його, ані не знає його”. Лише уві сні може розкритися “дух істини”. Вступ до поеми-комедії є філософським узагальненням глибоких і страшних невиліковних виразок самодержавного суспільства, де найреальнішою є картина

“генерального мордобиття”. У цій реалістичній картині життя російської імперії з симпатією змальовані лише образи декабристів. Усе решта – гірка іронія й гостра сатира на величезну казарму – Росію. Жанр комедії лише підкреслює саркастичну іронію солдафонського устрою всезагального приниження й генерального мордобиття. У цій сірій атмосфері північної столиці кишать запроданці, кар’єристи, які за будь-яке приниження готові купувати місце “коло самих” – жалюгідних помазанників, що роздають стусани у самі сановні пики.

Засоби сатиричної іронії дозволяють поетові висміювати усі святощі, які ідеалізували “тупорилі віршомазі”. Гротескними описами царських палат Шевченко вдало відтіняє сіре навколишнє життя, світлим образом на тлі якого є лиш біла пташка – загублена козацька душа, сотні тисяч яких погублено на болотах столичних забудов. Містична фантазмагорія тіней з того світу поглиблює кошмарний сон уві сні, і з нього виступає злочинний зміст страшної діяльності царя-реформатора, творця російської імперії. Місто на болотах, загачених кістками волелюбних козаків, прославлена столиця імперії, сповнена зловісних тіней і примар – це вся Росія. Саме такою зловісною бачить поет імперію, яка поглинула його світлу батьківщину, його милу Україну.

Необхідно зазначити, що в поемі “Сон” Шевченко реально обгрунтовує фантастичні образи й епізоди, майстерно пов’язує фантастику з реальністю, як це було характерно для романтичної іронії. Саме фантастика в сатирі цієї комедії відіграє головну роль. Підзаголовком “комедія” поет дає зрозуміти, що перед ним світ привидів, тобто самодержавство, яке історично вже себе пережило, а продовжує комедію свого існування тільки через пасивність народу й лакейство перевертнів-підлабузників.

Фантастичні образи поеми “Сон” (до речі, дуже популярний прийом у літературі XIX ст.– сон Тетяни в “Евгенії Онєгіні” О. Пушкіна, сон Віри Павлівни у “Що робити?” М. Чернишевського, сон Попова у сатирі О. Толстого та ін.) явно пов’язані з традиціями романтичної поезії, особливо епізод, коли герой чує і бачить душі замордованих Полуботка й козаків. Фантастичний політ героя над просторами імперії є стрижнем, на який нанизані сатирично зображені картини соціального зла. Прийом сну дає простір уяві поета, який малює і картини “височайшого” мордобою, і принципи

необмеженого самодурства царя, і царицю “убогу”, й лакейство вірнопідданих. Назва поеми-комедії за символом сну приховує байдужість народу до зла, сплячку пасивних обивателів, що спокійно сприймають цей жахливий “порядок”.

Вже вступ-роздуми над стосунками у тогочасному суспільстві підкреслює іронію автора різкими контрастами, якими змальовані типи хижаків: “богобоязливий...” “Вижде нещасливий / У тебе час та й запустить / Пазури в печінки” [2, с. 188]; “щедрий та розкошний все храми мурує...”, а його любов до “отечества” обертається тим, що “із його, сердешного, / Кров, як воду точить” [2, с. 188].

Змалювавши таку барвисту картину “доброчинства”, насамперед царя, поет докоряє народів за непротивлення злу, бо він сам винен у тому, що терпить, допускає над собою знущання, очікуючи раю “на тім світі”. Його немає – іронізує поет над покірливістю й пасивністю – одвічними рисами українського менталітету.

Крик гіркою відчаю й скорботи проривається у ліричному відступі – картині дивної природи, українського чудового ранку: у земному раї поет побачив справжнє пекло – вакханалію влади, деспотизм, суцільну наругу над людиною і людяністю – безправні голодні вмирають під тинном, серед них покинуті, осиротілі діти, а влада – “з шкурою знімає останню свитину, щоб обути княжат недорослих...” У шкуру каліки взувають княжат – гіркий сарказм поета підкреслений алогізмом, щоб змусити читача здригнутись і замислитись.

Іронія романтиків прагне розкрити невідповідність між видимістю й суттю об’єкта, між його претензією і реальною роллю. Особливої уваги в цьому плані заслуговує мотив викриття Шевченком фальшивого раю кріпосницької дійсності в картині українського села. Цей мотив реалізується не тільки контрастом між ідилічним пейзажем української землі і воістину пекельними стражданнями народу, а й відвертою декларацією викрити цей “рай”. Згадаймо, що українські письменники-романтики захоплено ідеалізували українське село, особливо Квітка-Основ’яненко, П. Гребінка, П. Куліш. Шевченко наче іронізує над змальовуваною ними ідилією – “он глянь, у тім раї, що ти покидаєш”, – гіркою іронією обертаються картини щасливого благословенного краю, оспіваного романтиками-сентименталістами. Така ж іронія звучить

і в словах про божий рай. Шевченко спростовує офіційну версію про благоденствіє народів під крилом “помазаника” божого – царя.

Романтична іронія Шевченка у поемі “Сон” виражена також у роздвоєнні ліричного героя-оповідача. Перед нами постає то піднесений образ гнівного й скорботного викривача неправди, натхненного пророка свободи – у ліричних монологах, то розумний, тямущий, водночас простодушний селянин, що вперше потрапив у велике місто – в епічних частинах чи в описі прийому в палаці. Таке “двопланове” вирішення образу ліричного героя підсилює іронію поеми. А в описі картин сибірської каторги “підпилий” іронічний оповідач набирає символу Совісті людства, що ображена волає до світу. “Волі цар” серед каторжних виносить із нір золото, щоб пельку залити неситому” – у цьому слові “неситий” – приниження й сатиричне викриття, нечуване зухвальство – образа його величності, явна насмішка над царем. Глузливим вульгаризмом – “пельку залити” поряд із “неситим” поет знижує, “опускає” образ царя до самого соціального дна, водночас вивищуючи серед зброду злочинців і вбивць “царя волі”, антиподу справжнього ката-царя. Саме царю волі поет надав рис Христа, освятивши цим священну ідею людинолюбства і свободи.

Юрій Івакін слушно стверджує, що “сатира на царя і логічно, і сюжетно, і композиційно увінчує поему-комедію... Тут помітно змінюється інтонація і словник твору... Трагічний викривальний пафос картин України й Сибіру змінюється інтонацією іронічної народної оповіді, мова стає нарочито зниженою, (причому основна іронічна мелодія, як це нерідко буває у Шевченка, супроводжується ліричними й патетичними варіаціями). У цій частині комедії сміх Шевченка звучить найголосніше, свист його сатиричних бичів найгучніший” [1, с. 67].

Іронія поета помітна у сатиричному пейзажі миколаївської Росії, “городи з стома церквами, окуті кайданами москалі муштруються” – поет наголошує, що церква і армія – дві головні опори царизму. Історики твердять, що при Миколі I в Росії будувалось особливо багато церков, навіть був розроблений придворним архітектором типовий проект. Поет розвінчує культ воячини і офіційного, фактично “придворного” православія.

Описи низькопоклонства вельмож перед царем асоціюється з Гоголем (“Ніч перед Різдвом”). Ця картина плазування, як і опис

столиці й царського двору через сприйняття простого селянина, підсилює іронію. Поет підкреслює іронічні типи: землячок-чиновник “з циновими гудзиками”, що забув рідну мову і “цьвенькає”, а особливо рай у палатах царя. “Так от де рай” – цей вигук поета сповнений іронії, бо подальший зміст цього поняття є відвертим знуцанням над поняттям раю. Іронічні портрети царя і цариці чисто натуральні, про це свідчать біографи. І в цьому ще більша іронія. Так само й панство – “пикате, пузате” – ця безлика юрба блюдолизів, яка найпалкіше прагне “дулі під самую пику”.

У сцені “генерального мордобиття” по низхідній лінії зображена піраміда гноблення й знуцань як сам принцип самодержавства, тотальний абсурд ладу, який дає необмежену владу над людьми одному самодурові. Цей абсурд можливий на фоні рабської покори катом – скорботна насмішка поета виставляє безглуздість і комізм ілюзії “православної братії”, яка під кулаками челяді прославляє царя і молить Бога за нього.

Кульг царя, але вже “царя-реформатора” Петра I, “ідеального государя”, яким ще донині пишаються російські монархісти, Шевченко розвінчав комічним описом відомого пам’ятника наче побаченого вперше. Проклинають царя замордовані ним на болотах північної столиці козацькі душі – поет дотримується подвійного плану зображення, як це притаманно романтичній іронії. Помітна подвійність і в картинах петербурзького ранку – різко відмічені соціальні контрасти міста, що нагадує повісті Гоголя про Петербург. Шевченко заглянув за завісу офіційного лиця Північної Пальміри і побачив там такі ж страхіття, які у свій час помітив Гоголь.

Романтична іронія дозволила Шевченкові ще раз дискредитувати своїх негативних персонажів в останній гротескній сцені поеми, що нагадує вертепне дійство. Цар без приводу кричить на всіх придворних по черзі, і вони провалюються під землю. Врешті сам могутній самодур, втративши оточення, став “як кошеня”. Безглузда сила негативного змісту, якою є царизм, без челяді й підлеглих стає нікчемним і жалюгідним. Іронія в тому, що ведмідь – тупа лють і фізична сила – став кошеням. І це його справжня сутність.

Подвійний світ офіційної церкви розкрив Шевченко у поемі “Єретик”. Образ позитивного героя Яна Гуса підсилений викривальними промовами проти Ватикану. Сатиричні випадки

проти центру західного християнства не є ні історичним маскарадом, ні політичною алегорією, оскільки в гусистському русі Шевченко вбачає повчальний урок для всіх слов'ян. Іронія в тому, що події далекої чеської історії зображені Шевченком як сучасні для Росії 40-х років XIX ст. Надто реально й правильно зображені події, надто різко вип'ячене й вдало визначене безглуздя всього дійства – у цьому джерело іронії поета. Вона вже помітна у молитві Яна Гуса: “Кругом неправда і неволя, \ Народ замучений мовчить, \ І на апостольськiм престолі \ Чернець годований сидить. \ Людською кровію шинкує \ І рай у найми оддає!” [2, с. 209]. Суд небесного царя марний, як і його царство, адже на апостольському престолі сидить не апостол правди й любові, а “вгодований” людською кров'ю чернець, навколо якого юрмляться кати, гади, розбійники, людоїди – представники церкви. Папська булла відпускає гріхи блудниці, а засуджує на смерть праведника – просвітителя Гуса. Святість виявляється продажною, благочестя – лицемірством, храм – шинком. Такі антитези підсилюють гірку іронію поеми. На совісті Ватикану інквізиція, спустошливі війни, і рядок “повен Рим байстрят” звучить одвертою іронією з догмату безшлюбності духовенства. Целібату немає – є страшна розпуста, переконує Шевченко. Трагічне спалення Гуса у поемі “Єретик” обертається моральним торжеством над посоромленим ворогом, воно породжує сміх як вияв зловтіхи і переваги над заплямованим злом. Такий сміх оптимістичний за своєю природою [1, с. 111].

Тема двох контрастних світів, така характерна для романтичної іронії, звучить виразно і в поемі Шевченка “Кавказ”. “Цивілізована”, “християнська” Росія постає як носій моральної нищості, цинічної антигуманності на фоні “дикого” кавказького народу – носія свободи, романтики, прометеївської жертвовності.

Роздуми поета над долею всіх поневолених царизмом народів виливається в сатиру на самодержавство, у гімн волі і в реквієм загиблому другу Якову де Бальмену. Широке використання іронії позначилось на поєднанні сатиричного заперечення з позитивною темою, ліризму й патетики з суворим до трагізму сміхом, контрастністю образу Прометея – народу-борця і орла – царизму. Цар – той же “неситий”, якого ми зустрічали у поемі “Сон”. Поет ущипливо іронізує над самим Богом, який потурає сваволі царизму й несправедливості: “Коли одпочити \ ляжеш, боже утомлений? \ І

нам даси жити!”[2, с. 246].

Поема “Кавказ” поряд зі “Сном” є чи не найвиразнішим зразком романтичної іронії Шевченка. Прихований другий план виринає на поверхню у рядках 38–56, де поет пародіює царські укази і зображає завоювання Кавказу як відверту наругу над волею: “Отам-то милостивії ми \ Ненагодовану і голу \ Застукали сердешну волю \ Та й цькуємо”[2, с. 248]. Милість царя (слова “милостивії ми” нагадують царські маніфести) обертається іронією, бо породжує море сліз і крові, в якому можна втопити самого царя з дітьми і внуками. Кривавий мілітаризм несе горе і розорення, поет порівнює війну з полюванням на волю, тому завершує опис убивчим сарказмом: “Слава! Слава! \ Хортам і гончим, і псарям, \ І нашим батюшкам-царям \ Слава!”[2, с. 248]. Слава царям явно іронічна, саркастична, поет пародіює царську гімнологію, оскільки далі слава цілком правдива: “І вам слава, сині гори...”. Шевченко демонструє рідкісний випадок переходу від іронічного до буквального значення слова, від героїчної патетики до патетики осуду й викриття.

У формі такого ж дошкульного сарказму поет іронізує над вдаваним благочестям офіційного православ'я: “Ми християне; храми, школи, \ Усе добро, сам бог у нас! \ Нам тільки сакля очі коле: \ Чого вона стоїть у вас \ Не нами дана...”[2, с. 248]. Іронізує поет над претензією державної церкви на володіння істинним Богом, який освячує розбій, вчинений християнами. Підкреслює іронію логічний та моральний абсурд, у подальших рядках зростає градація відвертого безглуздя: “... Чом ми вам, \ Чурек же ваш та вам не кинем, \ Як тій собаці! Чом ви нам \ Платить за сонце не повинні!” [2, с. 248]. Сказане підсумовують іронічні рядки: “...Ми не погане, \ Ми настоящі християне, \ Ми малим ситі!...” [2, с. 248]. Така іронічна інтонація пронизує все звертання до горців. Особливої іронії сповнене хизування просторами імперії, Сибіром, тюрмами, каторжанами, особливо ж вражає “благоденствіє” народів, їх мовчання: на всіх язиках все мовчить – німі раби, царизм затиснув рота всім народам, вони здатні лише на славословіє. “Вираз “благоденствує” – наочний приклад того, наскільки іронія Шевченка була завдана самим життям. “Благоденствіє”, “просвіщеніє”, “слава” – ці поняття містифікувалися й проститувалися самою владою, ці слова в самодержавній Росії звучали як зла іронія, насмішка. “Благоденствіє” принижених і розтоптаних народів – іронія самого

життя”, – пише Ю. Івакін [1, с. 143].

Іронічна похвальба благодіяннями влади доповнюється перерахунком “благодіянь” і подвигів святих і церкви; де основне правило – “дери та дай”. На небі панують святі типу царя Давида, який вбив друга, узяв його жінку, а ми – гірко зауважує поет, “чого то ми не вмієм... \ Продаєм, \ Або у карти програєм \ Людей... не негрів... а таких \ Таки хрещених... но простих.” [2, с. 249]. І все це “ми по закону!” робимо, – гірка іронія на весь лад, освячений християнською церквою. Перечислене беззаконня творять “по закону” “суєслови, лицеміри, господом прокляті”, тому гімн Христу обертається в устах поета іронічним памфлетом: “Храми, каплиці, і ікони... \ Неутомленніє поклони. \ За кражу, за войну, за кров, \ Щоб братню кров пролити, просять \ І потім в дар тобі приносять \ З пожару вкрадений покров!” [2, с. 249–250].

Іменем Христа лицеміри прикривають свої злочини, а найбільший – це підкорення горців. Останні рядки поеми, звернені до волелюбних кавказьких народів, ще раз підкреслюють іронію поета щодо царизму із його благами. Диких горців християнин-цар навчить всього – і тюрми мурувати, кайдани кувати й носити, плести “кнути вузлувати”, тобто усі блага царизму зображені іронічно, про що свідчить кінцівка монологу – “тільки дайте себе в руки взяти”. Шевченко натякає на ганебні тілесні кари батогами, які були справжньою ганьбою Росії. Іронія поета дозволяє побачити справжню суть царизму, водночас вона звучить гіркою інвективною усім загарбникам. Поет підіймається до широких філософських узагальнень, викриваючи царизм із його славословієм і тотальним благоденствієм.

У контексті романтичної іронії висвітлюється нова грань ліричної поезії Шевченка. Крізь світлу пелену його ліричних картин проступає найглибша трагедія людини – трагедія покинутості й самотності. Людина глибоко страждає, бо ні з ким розділити сердечний біль, гине, бо відчуває себе серед людей неначе в пустелі, оскільки всюди панує жорстокий егоїзм. Самотність людини серед маси собі подібних, в чужому для неї суспільстві – це гірка іронія самого поета, що відображає його власну долю, і долю України. Сирота Україна, знищені, розорені села, повалені хати, ставки бур’яном поросли, покинуті діти, матері, дівчата, навіть забутий Богом світ – усе це символи, якими Шевченко-поет підсвідомо

виражає почуття своєї трагічної самотності й свого безсилля щось змінити. Єдине, на що він здатний, – це віднайти слова надії на перемогу високих ідеалів добра й справедливості. Цю надію вселяють шляхетні образи українських селян і селянок, що випромінюють відданість, внутрішнє тепло, щирість, християнське смирення. Контрастом до таких прекрасних образів виступають морально-духовні наслідки кріпацтва, які викликають почуття ненависті й помсти. Прекрасні душею люди кінчають життя самогубством, сходять з розуму, не в силі знести трагедію розтопаного материнства, наругу над гідністю – у цьому також гірка іронія долі.

Тема романтичної іронії відображена також у містерії “Великий льох” (1845). Літературознавці проводять аналогії цього жанру в творчості Шевченка з європейськими літературами (Шекспір, Байрон, Міцкевич, Красінський), з українським фольклором, вертепом тощо. Містерія “Великий льох” складається з трьох частин, кожна з яких є неначе поширеним у фольклорі триптихом: три пташечки-душі, три ворони і три лірники. Алегорії душ-пташок відтворюють процес закріпачення України царизмом, а три ворони – символи зла в історичній долі народів-сусідів, адже вихваляються одна перед одною заподіяними народів злочинами. Зловісним звинуваченням і застереженням звучить у містерії намір трьох ворон поховати новонародженого Гонту – так об’єднуються запродавці й зрадники України.

Постаті трьох лірників у третій частині містерії виступають як алегорії українського духовного каліцтва. Лише такі люди, на думку Шевченка, можуть дозволити собі говорити правду, зокрема прославляти Б. Хмельницького, але за це їх карають царські посіпаки. Така іронія долі України. Саркастична містерія своєю гіркою іронією гостро засуджує не лише царизм, а й усіх тих, хто сприяє здійсненню його загарбницьких планів. Душевний біль поета за поневолену батьківщину вилився у гірку інвективу всім українцям, які сприяли чи потакали загарбницькій політиці царату. Алегоричні образи нерозкопаного великого льоху і домовини, яка розвалиться, вселяють надію, звучать єдиною оптимістичною ноткою у в цілому зловісній містерії.

До кінця свого життя поет залишався в полоні романтичних мрій про вільну Україну, щасливий народ, тому так багато місця в

його творчості займає алегорія, пародія, бурлеск, іронія і сатира, але порівняно мало сміху, справді веселого гумору. Це впливає із умов життя і України в цілому, і самого поета. Всюди він бачив море сліз, наругу над гідністю людини, знуцання й страждання. Алегоричними образами, пародіюванням, засобами бурлеску й іронії поет хотів привернути увагу до зла, “збудити волю”. Характерна в цьому плані поема “Царі” (1848). Вона є сатиричною полемікою з творами, де прославлялися “помазаники божі”, тому звучить гіркою іронією. У стилі бурлескної “Енеїди” І. Котляревського Шевченко пародіює і музу – сестру Аполлона – замість неї бачимо п’яньеньку на милицях старчиху з торбиною, і біблійних персонажів – святих церкви: підступний і віроломний, розбещений Давид і його син, “бугай здоровий”, гвалтівник рідної сестри. Такий же розбещений і віроломний святий Володимир – князь Київський. Саркастична сатира поета, спрямована проти ката України царя Миколи I та його опори – церковного клиру, завершується гіркою іронією: “Заходимось царя любить” [2, с. 353].

Іронізуючи над самим собою, а також над придворними поетами, що оспівували й славословили благоденствіє за царизму, поет заявляє, що йому “остили мужики та безталанні покритки”, і він хоче “високим штилем” змалювати царів з їх “високими страстями”. Проте “високі страсті” царів та канонізованих святих – це злочинна розпуста, тому Шевченко заявляє, що “ту вінченосную громаду” покаже незрячим людям спереду і ззаду”. Забувши про “високий штиль” поет прагне “скубти і патрати”, “подержати в руках за вінченосную чуприну”, зганяючи оскому на “коронованих главах”. Іронія в тому, що сміх Шевченка над царями й святими глибоко національний, адже “Царі” – пародія на оду, своєрідна ода навиворіт, стилізована під старослов’янський літопис.

Гнівним осудом політики царизму звучить і поема “Неофіти” (1857) сповнена гіркою іронії – осуду “доброго царя”, благодійника народу. До алегорії й іронії Шевченко часто вдавався після повернення із заслання, тобто в останні роки життя. Знуцання десятилітньої солдатчини навчили остороги, хоча читачеві було зрозуміло, що йдеться про дійсну реальність, про царя і посіпак, прославляти яких поет ніколи не наважувався, та ніколи не переставав критикувати. Про поему “Неофіти” сам Шевченко писав, що “з нудьги скомпонував” одну штуку нібито з римської історії,

тобто події і персонажі поеми несправжні, вдавані. Автор обрав одну із традиційних тем – переслідування перших християн у Римі, її опрацьовували особливо активно романтики-романісти і поети ХІХ ст. П. Куліш, як відомо, помітив у поемі Росію часів Олександра ІІ та його батька Миколи І. Шевченко розмовляє з читачем “езопівською мовою”, яка здавалася йому надто прозорою, тому послухав поради П. Куліша і не давав поеми до друку. В умовах 50–60-х років ХІХ ст. романтична іронія вже відійшла в минуле, однак Шевченко ще широко використовує її, говорить алегорично, зашифровує політичний зміст твору, проте виразно звучить намагання називати речі своїми іменами, бути реалістом: “Моліться правді на землі, \ А більше на землі нікому \ Не поклоніться. Все брехня – \ Попи й царі...” [2, с. 471].

У добі первісного християнства поет в алегоричній формі зобразив царську Росію, помітив аналогію царя з деспотом Нероном, возвеличив борців за справедливість в образі Алкіда, прорік загибель “третього Риму”, як загинув могутній стародавній Рим. Античний маскарад пов’язаний з бурлескно-пародійною традицією (“Енеїда”) та романтичною іронією, адже античні образи були засобом приниження й дискредитації усіх деспотів-самодурів. Шевченко висміяв прагнення Миколи І до необмеженої влади, самовпевнене бажання по-фельдфебелівськи управляти імперією. Гіркої іронії сповнені рядки, в яких духовно сліпа мати Алкіда молиться “милосердному” ідолові кесаря про спасіння сина: “І милосердий істукан \ Звелів везти із Сіракузи \ У Рим в кайданах християн” [2, с. 472]. “І ви, плебеї-гречкосії, і ви молились, та вас ніхто не милує”, – сарказм поета виливається у гнівну проповідь: “Горе з вами, \ Раби незрячі! Кого? \ Кого благаєте, благії, \ Раби незрячі, сліпії! \ Чи ж кат помилує кого?” [2, с. 471]. Особливо іронічно на фоні езопівської мови звучить мотив християнського всепрощення: “Моліться, братія! Моліться \ За ката лютого. Його \ В своїх молитвах пом’яніте” [2, с. 474].

Шевченко свято сповідував християнську мораль, шанував релігію і Бога, проте не міг сприйняти лицемірство церковників. Це особливо помітно в поемі “Неофіти”.

Особливо гострою дискредитацією українського панства, лібералів-патріотів, космополітів, слов’янофілів та інших блазнів, які плазували перед царем та “іноземщиною”, є твір “І мертвим, і

живим...”. Справжню суть цих лжепатріотів поет саркастично висміює, бо їх відданість Україні вдавана: “Колись будем \ І по своєму глаголать, \ Як німець покаже \ Та до того й історію \ Нашу нам розкаже...” [2, с. 254].

Пародіюючи демагогічну фразеологію лібералів, поет і в минулому України бачить лише ілюзорну національну й станову гармонію, а більше там було визиску, національної зради й ренегатства. Такі ж сумні картини відкриваються поетові при пильному погляді навколо себе, коли він “прозрівати став погроху”, адже “кругом мене, де не гляну не люди, а змії” (“Три літа”). Особливо іронічно звучить вітання Шевченка Новому рокові, який іде жебраком, у “торішній свитині”, в Україну несе в латаній торбині “благоденствіє, повите новеньким указом”. Це іронія над царськими указами, які були типовою безплідною законотворчістю, що по суті нічого не змінювала в житті селян. Благоденствіє в торбині жебрака – ось іронія поета на царський указ.

Викриття панства, царизму, псевдопатріотизму звучить і в творах, написаних на засланні. Найбільш іронічним викриттям раю в українському селі сповнена поема “Княжна”. Князь-поміщик гуляє в палатах, а “голод стогне на селі”, та пани раді голоду, бо він обернеться більшими прибутками. Поет подає аморальну, безглузду, ненормальну картину, адже тільки через неврожай “себе покаже хutorянин у Парижі” – на нещасті людей “вийде в Європу” поміщик, якого славословлять п’яниці. Цей “патріот, убогих брат” “дочку й теличку однімає у мужика”, проте ніхто його не осуджує, всі славословлять. Така реальність.

Отже, погляд на роль романтичної іронії в процесі розвитку романтичного світогляду Шевченка засвідчує, що цей прийом був досить популярний у його творах, він пов’язаний з давніми традиціями української культури, впливає з особливостей українського менталітету. В умовах заборони українського слова й української культури романтична іронія використовувалась як прийом викриття нікчемності явища, критики панівних верств і суспільних порядків.

1. Івакін Ю. Сагира Шевченка.– К.: АН УРСР, 1959.– 335 с.
2. Шевченко Т. Кобзар.– К.: Дніпро, 1976.– 575 с.